

ЕЖЕЛГІ БЕС ҚАЛА ӨңІРІНІҢ АРХИТЕКТУРАЛЫҚ ЕСКЕРТКІШТЕРІН ҚАЙТА ҚАЛЫПЫНА КЕЛТІРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

СУЛТАНОВА Д.Н.¹ , ПИРИМЖАРОВ М.Х.^{2*}

Султанова Дилшода Намазовна¹ - DSc, профессор, Мирзо Улугбек атындағы Самарқанд мемлекеттік архитектура және құрылыс университеті, Самарқанд қ., Өзбекстан Республикасы

E-mail: dilsultoni@list.ru, <https://orcid.org/0009-0006-0975-2390>

*Пиримжаров Махамбет Хожаниязович² – PhD, аға оқытушы, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті Ақтөбе қ., Қазақстан.

E-mail: mr.pirimzharov@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-6163-8724>

Аңдатпа. Қазірге дейін Манқыстау өңірінде турушы халық Қорақалпоғистонды «Бес қала» (олар қазіргі Төртқол, Беруни, Шымбай, Қожелі ва Қоңырат аудандары) деп атайдылар әріне бұл бостан бос емес. Елуқала осы бестікке кірмеседе үлкен маңызға ийе қалаларымен ажралып тұрады.

Аудан Елуқала деп аталады және сөзбе-сөз аударғанда "Елу (50) қала" деп аударылады. Қазір тек 20 қаланың атауы орыны табылған. Елуқала әлі ресми түрде өз атауына сәйкес келмесе де, зерттелетін аумақ үнемі өсіп келеді және ежелгі мәдениеттерді зерттеу үшін планетадағы ең үлкен және ең қызықты аймақтардың біріне айналуға. Көршілес Хиуа қаласының маңындағы шөл далада археологтар, антропологтар мен тарихшылар үшін нағыз қазына - Хоразм оазисі орналасқан. Жасыратыны жоқ, ежелгі өркениет ғасырлар бойы өркендеген алып аумақта "Хорезмнің Алтын Сақинасы" деп аталатын қалаларының сансыз архитектуралық ескерткіштері бар екені сыр емес. Екі мың жылдан астам уақыт бойы Хоразм қазіргідей өзіне қызықтырды. Бұл Арал теңізіне құятын және қоңыржай климаты бар Амударияның төменгі бөлігіндегі шөлдің ортасында орналасқан тарихи оазис.

Сәулет ескерткіштерін қалпына келтіру қолданыстағы тарихи құндылықтарды сақтауға арналған. Бұл археологиялық қазба жұмыстары кезінде табылған ескерткіштерге ғана емес, сонымен қатар өмір бойы қайта құрудың көптеген кезеңдерінен өткен ғимараттарға да қатысты.

Түйін сөздер: реставрация, сәулет ескерткіштері, археологиялық-этнографиялық экспедиция, безендіру.

Кіріспе

Бүгін Бес қала оазисіне барған кезде сіз тек осы жерлерде салынған құрылыстарды көрсететін қала қабырғалары мен ғимараттардың іргетасын ғана көресіз. Қала аралық жерасты туннельдері қазылды, яғни Елуқала Археология тұрғысынан ең қызықты аймақтардың бірі болып табылады. "Бес қала" қазіргі елді мекендер ішінде жайласқан, соғыстар мен сауданы, саяхатшылар мен тұрғындарды, қазір аумақта болған өркениетті елестетуге болады [1, 158-193].

Сарапшылардың пікірінше, ескерткіштердің жартысына жуығы қанағаттанарлықсыз жағдайда болған кезде, олар төтенше жағдайда депортацияланады. Бұл жағдайда тиісті мамандар қалпына келтіру жұмыстарын бастайды, қалпына келтіруді жоғары тәжірибелі мамандар жүргізген жөн. Қалпына келтіру объектісінің жаңа күйінің пайда болуын жөндеу осы объектінің қайта туылуы сияқты жағымды. Мәдениет ескерткіштерімен жұмыс істеу де еліміздің барлық тұрғындары үшін үлкен жауапкершілік. Қалпына келтіру-өте қызықты шығармашылық жұмыс болып табылады [2, 58].

Қалпына келтіру процесінде көптеген мәселелерге тап болуыңыз мүмкін. Мысалы, мешіттер мен медреселердің құрылысында қарапайым шикі кірпіштердің қолданылуы, өкінішке орай, мұндай ғимараттардың осы уақытқа дейін келмегенін көреміз. Ұзақ сақтауды қамтамасыз ету үшін керамика ойлап табылған бұл сол кірпішті жағу өртте куйдыру мен керамикалық кірпіштер жаратылған сыртқы ауа-райына төзімділігімен ерекшеленеді және бұған көптеген мысалдарды келтіруге болады. Қалпына келтіру кезінде гипс пен бояуларды, сәулеттік және қалыпталған декорды, терезелер мен есіктерді, металл конструкцияларды қалпына келтіру бойынша барлық

Ескерткіштерді қалпына келтіру жүйесі бар, табиғаттағы ескерткіштерді зерттеу қабылданған дизайн идеяларын негіздеу процесінде бақыланады. Сәулет ескерткіштерін қалпына келтірудің ғылыми әдістемесінің негіздерін білу бүгінгі таңда шығармашылық қызметпен байланыста болғандардың барлығына міндетті болып табылады. Бұл білімсіз табиғатты қорғау, тарихи құндылықтар, мәдени дамудың сабақтастығы, эстетикалық және патриоттық тәрбие беру үшін жағдай жасау мәселелерінің кешенін ойдағыдай шешу мүмкін емес [4, 78].

Зерттеу әдісі

Сәулет ескерткіштерін жөндеу сияқты жұмыстарды жүзеге асыру Соңғы жылдары рефлексияны қалпына келтіру деп аталды, бұл оны түпнұсқаға барынша жақындатты. Қалпына келтіру, оның элементтерінен басқа, ескерткіштің бар көркемдік қасиеттерін неғұрлым толық ашу үшін өзгертуді қарастырады.

Ежелгі Хорезм тарихына қатысты көптеген тарихи және сәулет ескерткіштері Аму өзенінің оң жағасы мен Оның Сол жағы, Қарақалпақстан Республикасының аумағында сақталған. Оның 123 данасы мемлекеттік қорғауға алынған. Осы тарихи ескерткіштердің көпшілігі, дәлірек айтсақ, ежелгі Елуқаланың Төрткол, және Беруни аудандарының аумақтарында орналасқан [5, 5-7].

Мысал ретінде қазіргі Қарақалпақстан Республикасының Елуқала ауданын алайық. Аудан 1977 жылы 23 Наурызда құрылды. Жалпы ауданы -5,42 мың км². Қалалық типтегі елді мекендердің (поселкелердің) саны-1. Штаттағы тұрақты халық саны 2018 жылғы 1 қазандағы жағдай бойынша-155,0 мың адам. Елуқала - Төрткол, Беруни, Тахтакөпір аудандарымен және Навои және Хорезм облыстарымен шекаралас.

Ауданда 50 ежелгі қаланинг болуы адамды таң қалдырады, Қызыл Қала, Жанбас Қала, Аяз Қала, Гүлдурсун, Көкше қала, Қарға Қала, Қырық Қыз қала, Ой қала және т.б. [6, 58-66].

Жанбасқала кенгуру-ұлыс заманынан бері (Б.з. б. 4 ғ. - Б. з. 1 ғ.) сақталған ескерткіш. 1938-39 жылдардағы Хорезм археологиялық-этнографиялық экспедициясы (С.П. Толстой бастаған). Бекіністің жобасы тікбұрышты, оның ауданы биіктігі мен ұзындығы 170-200 метрді құрайды. Ол биіктігі 10-11 метр, қабырғалары бар мақта балшықтан тұрғызылған [7]. Сыртқы қабырғаның бұрыштық жағында өткелдер бар. Қақпаның кіреберісінде көптеген шатырлар мен бұрылыстар бар. Қамалдың ішінде кең көше бар. Қазба жұмыстары кезінде табылған әртүрлі ыдыстардың құлақтары мен тұтқаларында арыстан тәрізді жануардың басы бейнеленген. Табылған бонсуқтардың көп бөлігі Сирия, Египет және Қара Тау аймағындағы қалалардан әкелінгені анықталды. Бұл сол кездегі сауда қатынастарының дәлелі.

Жанбасқаланың қазіргі көрінісі (2025 ж)

Археологиялық қазба Жұмыстары Бес қала археологиялық тарихшылардың ұзақ тарихы

Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар-Социально-гуманитарные науки- Social and humanities sciences бар жерлерде, қорғандарда, ауылдарда және бекіністерде жүргізген зерттеулері бұл оазис тарихының қаншалықты бай екендігін көрсетті. Мәскеудегі Меклухо - Маклай этнография институтының П. Толстой негізін қалаған археологиялық-этнографиялық экспедициясының мүшелері өңірдегі көптеген жылдар бойы зерттелмеген (1937-1991 жж.) ежелгі архитектуралық ескерткіштерді тапқан [8, 147-152].

Өзбекстан Ғылым Академиясының академигі Яхё Гуломов Хорезм тарихын зерттеуге көп үлес қосты. Бұл ғалым археологиялық қазбалармен бірге кадимги тарихшы ғалымдар Мұхаммед Ибн Мұса Хоразмий, Әбу Абдуллох Хоразмий, Истахри, Макдсий, Ибн Баттута, Ибн Руста, Йокут Баяни, Огахи, әсіресе Әбу Райхан Беруни жазған мәліметтер негізінде ежелгі Хоразм тарихы туралы көптеген кітаптар жазды. Өкінішке орай, бұл кітаптар өз нөмірлерімен бірге іс жүзінде тарихы сипатталған Хорезм халқының қолына жете алмады. Бұрынғы Кеңес одағы кезінде Мәскеулік археологтар өңірдің барлық тарихи ескерткіштерден қазған қазбаларын алып, олардың негізінде ғылыми тарихи кітаптар жазып, ғылыми атақтар алғаны өкінішті. Біздің тарихымыздың деректеріне олардың бұл құндылықтарды бұрмалауға мүлдем жол берілмеуі тийис еді. Сондай-ақ, тарихшы ғалымдарының өңір тарихы туралы жазған кітаптары өте аз. Сондықтан біздің халқымызда, әсіресе жастарда бұл кеңістіктің өткені туралы ақпарат жеткіліксіз. Ұзақ зерттеулердің нәтижесінде сол кездегі Хорезмдік археологиялық-этнографиялық экспедицияның мүшелері археологиялық тарихшы ғалымдар А. Рапопорт, Е. Е. Неразик, А. Б. Виноградов, С. А. Трудновская, А. Н. кездесіп, олардан Хорезм тарихы туралы 10-нан астам кітабын [9, 132].

1991 жылы 18 Наурызда Топракқала Мұражайында алғашқы кірпіш салтанатты түрде қаланып, бекіністе жөндеу жұмыстары басталды. Топракқалада жүргізілген тағы бір ерекше жұмыстардың біреуі, Қарақалпақстан Республикасы Министрлер Кеңесінің арнайы шешімі бойынша бекіністің айналасына 100-гектар жерді абаттандыру жұмыстары істеу өкімі шықты. Археологик қазыш ишлари натижаларига кура яна иккита қаланинг топилиши тақсимга сазовордир булар Бургутқала ва Тешиққалалар.

Бургутқаланы бастап 1937 жылы А. П. Тереножкин тексерді. 1954-1955 жылдары С.П. Толстой басқарған Археологтар оқыды. Бекініс қабырғаларының биіктігі 10,5 метр болатын. Академиялық Я. Гуломов Бургутқала аумағында ежелгі дәуірде халық өте тығыз қоныстанғанын атап өтті. 305 жылы Хорезм пошшасының сарайы Кат Сарайына көшірілгеннен кейінгі кезеңде Гүлдурсун – Бургутқала каналының ескі озанының бойында Өйылға дейінгі өмір әлдеқайда дами бастады. Кат және Бургутқала деген екі саяси орталықтың пайда болуы олардың арасында күрестің болғанын айғақтайды. Сонымен, Бургутқала бір кездері Хорезмия мемлекетінің саяси және экономикалық өмірінде маңызды болды. Қамал қабырғаларының артында базар алаңының, резиденциялардың және қолөнер шеберханаларының болуы оның хар жақтан дамыған бекінісі болғандығын көрсетеді. 1950 жылға қарай адамдар бұл аянды қайта игере бастады. Қазіргі уақытта Қирққизабат ферма қауымдастығы Бургутқаланың айналасында орналасқан.

Бургутқала

Тесіккала VI-VIII-ғасырларға жататын Афригийлер кезеңінің антецеденттер. Бұл бекініс сонымен қатар Бесқала өңіріндегі "Қырыққыз" ауыл буқаралар жийынынан орны алды.

Тесіккаланы Хорезм археологиялық экспедициясыда зерттеген, оны археологтар VI-VIII-ғасырлардағы өмір мен некені бейнелейтін маңызды тарихи ескерткіштердің бірі ретінде бағалаған. Бекініс ауданы 10 000 шаршы метрден асатын сопақ тәрізді шпильмен тікбұрышты етіп жасалған. Ол Хорезмге ғана тән бағытта орналасқан. Ежелгі бекіністерден ерекшелік-униингтің қабырғалары пахсадан салынған. Қамалдың ішінде оның оңтүстік-шығыс бұрышынан сыртқы қабырғаға қарағанда жұқа қабырға бөлінген аймақ бар. Бұл алаңның оңтүстік-батыс жағының ортасында қолдан жасалған Бурж "Қошк" адамдар жасайтын қала болған. Тесіккала құрылысының архитектурасы басқа ескерткіштерден айырмашылығы оның кейбір бөлмелерінің үстінде күмбездермен жабылғандығында, Сәулеттің жаңа бір әдісін қолданыла бастады. Тесіккаланың табылуы VI-VIII-ғасырлардағы өмір мен турмысының барлық жағын кеңінен елестетуге мүмкіндік береді. Қала сол кездегі өмір мен қолөнерді бейнелейді.

Тесіккала

Археологиялық қазба жұмыстары кезінде табылған органикалық қалдықтарды зерттеу арқылы егіншіліктің қалай дамығанын түсінуге болады. Қаланың жан жақтары мақта, бидай бау-бақшалар жетістірілген. Мал шаруашылығымен де айналысқан. Ол кезде оттықтар мен жел диірмендері пайда бола бастады [10, 68].

Тесіккала археологиялық қазу кезінде табылған олжалар сол кездегі өркениеттің дамығанын көруге болады.

Әдебиеттер тізімі

1. Reimbaev Ş.S. XIX-ғасырдың аяғы-XX-ғасырдың басындағы Хорезм қалаларының сәулет – білім беру жүйесі. Дисертация авторын сәулет ғылымдарының кандидаты. Ташкент 2005. – В.158-193 жж.
2. Болатов Х.Ш. Оролов А.С. Сәулет ескерткіштерін жөндеу және қайта құру. Оқулық. ТАҚИ: 2002-В. 58.
3. Ягодин В.Н. Хорезм Және ранние кочевники Устюрта / Античная культура Средней Азии и Казахстана // ТД Всесоюзного научного совещания. - Т., 1979-В. 65.

4. Ремпел Л.И. Сәулеттік ою-өрнек Өзбекстан. - Т., 1961-Б. 78.

5. С. Исмаилов ежелгі Хорезм бекіністері ұлттық Кітапхананың жеке басылымы 2007 ж. 5-7

6. Гуламов Я.Г. Хорезмді суғару тарихы, ежелгі дәуірден қазіргі уақытқа дейін. "Өзбек КСР Ғылым Академиясының баспасы" Ташкент, 1959-Б.58-66.

7. Ягодин В.Н., Г. Қожаниязов, М. Мамбетуллаев, М. Ш.Сирнязов, О.Доспанов, (Қарақалпақстан); С. Джексон (Франция), А. Беттс (Австралия), Археология Приарале - I, II, III. том.

8. Дурдиева Г.С. Ежелгі Хорезм пасадеворы. Сәулет ескерткіштері. "Хоразм мамун" Академиясының баспа бөлімі, 2017-Б. 147-152.

9. Уралов А.С., Қадырова Т. Ф. - Орталық Азия сәулет ескерткіштерінің Типологиялық негіздері. - Т.: 2012-Б. 132.

10. Толстой С.П. Древний Хорезм, 1948-Б. 68.

References

1. Reimbayev Sh. Khorazm SHAWARLARINING XIX-XX centuries architecture and architecture of XX centuries. Architecture fanlari nomzodi dissertation abstract. Toshkent 2005. - P.158-193.

2. Pylatov X. Sh. Urolov A. S. architecture edgorliklarini taimirlash VA re Kurish. "no," he said. TAKI: 2002-P. 58.

3. YAgodin V.N. Horezm ZHәне ranni kochevniki Ustyurta / Antichnaya kul'tura Srednej Azii i Kazakhstan // TD Vsesoyuznogo nauchnogo soveshaniya. - T., 1979-Б. 65.

4. Rempel L.İ. Säulettik oiu-örnek Özbekstan. - Т., 1961-Б. 78.

5. S. İsmailov ejelgi Horezm bekinisteri ülttyq Kitaphananyñ jeke basylymy 2007 j. 5-7

6. Gulamov İa.G. Horezmdı suğaru tarihy, ejelgi дәуірден qazırgı uaqytqa deim. "Özbek KSR Ғылым Akademiasynyñ baspasy" Taşkent, 1959-Б.58-66.

7. İagodin V.N., G. Qojaniyazov, M. Mambetullaev, M. Ş. Sırnāzov, O.Dospanov, (Qaraqalpaqstan); S. Jekson (Fransia), A. Betts (Avstralia), Arheologia Priarale - I, II, III. tom.

8. Durdieva G.S. Ejelgi Horezm paksadevory. Säulet eskertkişterı. "Horazm mamun" Akademiasynyñ baspa bölımı, 2017-Б. 147-152.

9. Uralov A.S., Qadyrova T. F. - Ortalyq Azia säulet eskertkişteriniñ Tipologialyq negizderı. - Т.: 2012-Б. 132.

10. Tolstoj S.P. Drevnyj Horezm, 1948-Б. 68.

ПРОБЛЕМЫ О ВОССТАНОВЛЕНИИ АРХИТЕКТУРНЫХ ПАМЯТНИКОВ РЕГИОНА ДРЕВНИХ БЕС КАЛА

СУЛТАНОВА Д.Н.¹ , ПИРИМЖАРОВ М.Х.^{2*}

Султанова Дилшода Намазовна¹ - DSc, профессор, Самаркандский государственный архитектурый и строительный университет имени Мирзо Улугбека, г.Самарканд, Республика Узбекистан

E-mail: dilsultoni@list.ru, <https://orcid.org/0009-0006-0975-2390>

*Пиримжаров Махамбет Хожаниязович² - PhD, старший-преподаватель, Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, г. Актөбе, Казахстан

E-mail: mr.pirimzharov@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-6163-8724>

Аннотация: До сих пор в Манкистуском регионе живущий народ называют Каракалпастана «Бес кала» (это означает «Пять городов») (это городов: Торткол, Беруни, Шымбай, Кожели и Конрат). Есть Эликкалинский район не вошедшее в эту пятерку, имеет большое значение.

Район называется пятидесятилетним и буквально переводится как "пятьдесят (50) крепостов городов". Сейчас

Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар-Социально-гуманитарные науки- Social and humanities sciences
найден только 20 наименований городов. Хотя пятидесятилетие еще официально не оправдало своего названия, исследуемая территория постоянно растет и становится одним из самых больших и интересных регионов на планете для изучения древних культур. В пустыне недалеко от соседнего города Хива находится оазис Хоразм, настоящее сокровище для археологов, антропологов и историков. Ни для кого не секрет, что на огромной территории, где веками процветала древняя цивилизация, есть бесчисленные архитектурные памятники городов под названием "Золотое кольцо Хорезма". Более двух тысяч лет Хорезм привлекал к себе столько же, сколько и сейчас. Это исторический оазис, впадающий в Аральское море и расположенный посреди пустыни в нижней части Амударьи с умеренным климатом.

Ключевые слова: реставрация, памятники архитектуры, археолого-этнографическая экспедиция, оформление, памятники культуры.

PROBLEMS OF RESTORATION OF ARCHITECTURAL MONUMENTS OF FIVE ANCIENT URBAN REGIONS

SULTANOVA D.N.¹ , PIRIMZHAROV M.KH.^{2*}

Sultanova Dilshoda Namazovna¹ - DSc, professor, Mirzo Ulugbek Samarkand State University of architecture and civil engineering, Republic of Uzbekistan

E-mail: dilsultoni@list.ru, <https://orcid.org/0009-0006-0975-2390>

***Pirimzharov Makhambet Khozaniyazovich**² – PhD, senior lecturer, Aktobe Regional University named after K. Zhubanov. Kazakhstan, Aktobe.

E-mail: mr.pirimzharov@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-6163-8724>

Abstract. In the Mangystau region, the tourist population called Korakalpogiston "five cities" (they are now the districts of Fourkol, Beruni, Chimbay, Kozheli VA Konyrat). Fifty cities are of great importance when they are not included in the top five.

The district is called Yelukala and literally translates as "Fifty (50) cities". Now only 20 city names have been found. Fiftiethat the city does not yet officially live up to its name, the territory under study is constantly growing and is becoming one of the largest and most interesting on the planet for the study of ancient cultures. In the desert near the neighboring city of Khiva, a real treasure for archaeologists, anthropologists and historians is located - the Khorazm Oasis. It is no secret that on a huge territory, where an ancient civilization flourished for centuries, there are countless architectural monuments of the cities of the so-called "Golden Ring of Khorezm". For more than two thousand years, Horasmus has attracted himself as much as he does now. It is a historical oasis in the middle of a desert in the lower part of the Amu Darya, which flows into the Aral Sea and has a temperate climate.

Key words: restoration, architectural monuments, archaeological and ethnographic expedition, decoration, cultural monuments.